

УДК 343.98.067

ПОТЕРПІЛА ОСОБА В СТРУКТУРІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗГВАЛТУВАНЬ

Нуджейдат Веам,

аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: проаналізовано особливості потерпілих жінок від згвалтування, їх поведінки під час вчинення злочину та їх зв'язку з іншими елементами криміналістичної характеристики згвалтувань. Надано класифікацію потерпілих жінок у залежності від наявності і характеру стосунків з насильником.

Ключові слова: згвалтування, потерпіла особа, фізичне насильство, віктимна поведінка, класифікація потерпілих.

Аннотация: проанализированы особенности потерпевших женщин от изнасилования, их поведения во время совершения преступления и их связи с другими элементами криминалистической характеристики изнасилований. Предоставлена классификация пострадавших женщин в зависимости от наличия и характера отношений с насильником.

Ключевые слова: изнасилование, потерпевший, физическое насилие, виктимное поведение, классификация потерпевших.

Annotation: the features of women victims of rape, their behavior during the commission of a crime and their connection with other elements of the criminalistic characteristics of rape are analyzed. The classification of the affected women is given depending on the availability and nature of the relationship with the abuser.

Key words: rape, victim, physical violence, victim behavior, classification of victims.

Згвалтування є злочином, у підґрунті якого знаходиться насильницьке задоволення статевої потреби (пристрасті), яка за своєю значимістю у поведінці людини, як зазначав відомий австрійський психоаналітик З. Фрейд, прирівнюється до потреби у їжі [1, с. 8]. Видається, що порівняння статевої потреби з «голодом» (при всій умовності цього терміну стосовно статевих взаємовідносин чоловіка і жінки) є досить корисним у розумінні як сутності цього злочину, так і механізму його вчинення. Також потрібно звернути увагу на те, що згвалтування належить до категорії злочинів, у механізмі вчинення яких значна роль належить потерпілій особі, особисті якості і поведінка якої може стати ключем для встановлення багатьох обставин при розслідуванні. Це обумовлено тією обставиною, що жертва і злочинець, зазвичай, знаходяться у закономірних взаємних зв'язках [2, с. 17-18].

Як відзначив Пленум Верховного Суду України у Постанові «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» №5 від 30.05.2008 року, потерпілою особою від згвалтування може бути особа як жіночої, так і чоловічої статі (ч. 3 п. 1) [3]. У кримінальних провадженнях про згвалтування потерпілою особою, зазвичай, виступає жінка, якій було завдано моральної і фізичної шкоди. Не дивлячись на те, що в криміналістичних дослідженнях приділялася певна увага особистості потерпілої особи у справах про згвалтування, окремі аспекти особливостей потерпілої-жінки та її поведінки мають прогалини. Їх заповнення і складає мету цієї статті.

При дослідженні механізму вчинення згвалтувань, який знаходить відображення у вигляді криміналістичної характеристики цих злочинів, потерпіла жінка займає особливе місце. Це пов'язано не тільки з її статевими особливостями, але й з фізичними і психологічними, а також з особливостями поведінки. У кримінології є аксіомою, що досить суттєвий вплив на мотивацію злочинної поведінки здійснює як поведінка та особа жертви, так і взаємовідносини останньої зі злочинцем. Про доцільність виокремлення жінок у специфічну групу потерпілих висловлювалися такі вчені-кримінологи, як Г. Гентіг та Д.В. Рівман [4, с. 406-408; 5, с. 92]. Дослідження такої окремої групи потерпілих є важливим з точки зору механізму виникнення криміногенної ситуації, де жінка стає жертвою саме з-за своїх статевих особливостей і поведінки. Але такі дослідження є досить важливими і з криміналістичної точки зору, оскільки вони пов'язані з використанням положень віктимологічної характеристики злочинів у формуванні їх криміналістичної характеристики, визначенням на цій основі обставин вчинення злочину, що входять до предмету доказування, а також при допиті потерпілої особи і підозрюваного.

Серед особливостей, які притаманні жінкам-потерпілим і робить їх більш віктимними щодо згвалтування, доцільно відзначити: 1) привабливість жінок, як суб'єкта для задоволення статевих потреб (статевий аспект); 2) менша фізична сила жінки в порівнянні з чоловіком (фізичний аспект), що робить її уразливішою від злочинів; 3) психологічні особливості жінки в певних соціальних обставинах, що впливають на рівень віктимності жінок (психологічний аспект). Названі особливості жінок дозволяють виділити відповідні аспекти згвалтування, які знаходяться в основі мотивації злочину та у великій мірі визначають його механізм.

Статевий аспект згвалтування. Жінка як суб'єкт сексуальних відносин у своєму розвитку проходить кілька етапів, які включають у себе як фізіологічні, так і психологічні процеси. В результаті відбувається оформлення жіночої статурської і відповідної поведінки, що свідчить про статево зрілість, формується потяг (лібідо) до протилежної статі [10].

Статева поведінка як жінки, так і чоловіка є однією з форм соціальної поведінки, яка тісно пов'язана з репродуктивною функцією і визначається соціальним розвитком конкретної особистості, її рівнем пристрасності

(сексуальності) та морально-етичними уявленнями. Якщо виходити з узагальненої позиції, то поведінка жінки, в значній мірі визначається її прагненням бути сексуально привабливою для чоловіків (одяг, макіяж, поведінка). Манера поведінки в різних ситуаціях може сприйматися по-різному особами протилежної статі. Іноді жінки намагаються використовувати свою сексуальність для маніпулювання чоловіками [11]. Але, якщо при певних обставинах поведінка жінки оцінюється як звичайне кокетство, то при інших може бути сприйнята окремими представниками чоловічої статі як бажання (чи пропозиція) вступити у статеві відносини (свідчити про її статеву доступність). Необачна поведінка без урахування місця, часу та особистості чоловіків може зіграти роль пускового механізму зґвалтування (легке знайомство, погодження піти «у гості», сумісне вжиття алкоголю тощо).

Окремі дослідники взаємозв'язку жертви і злочинця у справах про зґвалтування, скоєних групою осіб, відзначають такі віктимні аспекти поведінки жінок, які стали потерпілими від зґвалтування: нерозбірливість у знайомствах (11,4%); аморальна поведінка (24%); стан сп'яніння (49,8%) [9, с. 3-4]. У зв'язку з цим потрібно відзначити, що у суді обвинувачені нерідко не заперечують статеві зносини з потерпілою, але пояснюють це провокуючою поведінкою жінки, яку вони сприйняли як пропозицію вступити у статеві зносини.

Фізичний аспект зґвалтування. Обов'язковою ознакою зґвалтування виступає застосування для вступу у статеві зносини фізичного насильства або погрози його застосування чи використання безпорадного стану потерпілої особи (ст. 152 КК України). Гвалтівник використовує свою перевагу у мускульній силі, а також може використовувати зброю, інші предмети або речовини. Фізична перевага особливо яскраво проявляється стосовно неповнолітніх чи малолітніх осіб (кваліфікуючі обставини зґвалтування) жіночої статі, які за вікових обставин не можуть протистояти діям дорослої людини.

Як зазначив Пленум Верховного Суду України 2008 р., фізичним насильством, слід вважати умисний зовнішній негативний вплив на організм потерпілої особи або на її фізичну свободу, вчинений з метою подолання чи попередження опору потерпілої особи або приведення її у безпорадний стан. Такий вплив може виражатись у нанесенні ударів, побиттів, заподіянні тілесних ушкоджень, здавлюванні дихальних шляхів, триманні рук або ніг, обмеженні або позбавленні особистої волі, уведенні в організм потерпілої особи проти її волі наркотичних засобів, психотропних, отруйних, сильнодіючих речовин тощо (ч. 1 п. 3) [3]. Таким чином, злочинець у всякому разі використовує своє фізичне панівне становище стосовно жінки, що впливає як на вибір ним жертви, так й обумовлює його підготовку до злочину з урахуванням власних особистісних рис.

Окремого розгляду потребує поняття погрози, яка може використовуватися злочинцем при вчиненні зґвалтування. Справа у тім, що у судовій практиці відбулися суттєві зміни у тлумаченні характеру погрози. Раніше (до 2008 р.) суди орієнтувалися на застосування гвалтівником не тільки погрози фізичного насильства, але й погрози знищення або пошкодження майна потерпілої чи її родичів, погрози розголошення відомостей, що ганьблять честь і гідність потерпілої (п. 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини» № 4 від 27.03.1992) [6, с. 99]. У зв'язку із зміною редакції ст. 152 КК України судам були надані роз'яснення, що погрози, зміст яких не передбачає застосування фізичного насильства до потерпілої особи чи іншої людини (наприклад, погроза знищити або пошкодити майно потерпілої особи чи її родичів, розголосити відомості, що ганьблять їх честь і гідність), не дають підстав розглядати вчинені з використанням таких погроз статеві зносини чи дії сексуального характеру як зґвалтування (ч. 3 п. 4) [3]. Таким чином складом даного злочину охоплюється тільки погроза фізичним насильством до потерпілої особи і (або) до іншої людини, доля якої потерпілій не байдужа (родича, близької особи), яка є способом подолання чи попередження опору з боку потерпілої.

Потрібно зазначити, що в цьому аспекті кримінальне законодавство України і практика його застосування суттєво відрізняється від законодавства інших країн, зокрема Ізраїлю. Так, за ст. 345 Закону про кримінальне право Ізраїлю зґвалтуванням визнаються статеві зносини з жінкою, вчинені без її вільної згоди або при її згоді, але яка була досягнута шляхом обману щодо особи, яка вступила з нею в статеві зносини, або характеру самого діяння. Обманом у цьому випадку вважається, наприклад, ситуація, коли суб'єкт обіцяє вступити у шлюб, представляючись неодруженим, хоча в дійсності не є таким [7, с. 179-180]. Таким чином за вказаним законом Ізраїлю зґвалтуванням може бути визнаний статевий акт за згодою жінки, яка була одержана при повідомленні їй неправдивої інформації. Ця обставина, на наш погляд, робить ще більш актуальним дослідження особистості жінки-потерпілої при розслідуванні злочинів цієї категорії в Ізраїлі.

Проявом застосування фізичного насильства може бути й безпорадний стан потерпілої особи, коли вона не могла розуміти характеру та значення вчинюваних з нею дій або не могла чинити опір. Зокрема, злочинець з метою зґвалтування може довести потерпілу до безпорадного стану шляхом уведення проти її волі в її організм алкоголю, наркотичних засобів, психотропних, отруйних, сильнодіючих речовин (наприклад, шляхом підсилення чи підливання у напій).

Психологічний аспект зґвалтування. На рівень віктимності жінок впливають їх психологічні особливості в певних соціальних обставинах. Потрібно відзначити, що ситуація агресії з боку гвалтівника нерідко породжує у жертв відчуття страху і безвихідності. Наприклад, відчуття безпомічності може виникнути у жінки-потерпілої і в результаті вчинення зґвалтування групою осіб. А.С. Андреев і Л.Н. Кийко, які проводили дослідження взаємозв'язків «жертва і злочинець» у таких справах, відзначають, що більше 43% потерпілих не чинили опору. Одним із факторів такої поведінки було, як вказують названі автори, кількісні та вікові характеристики групи злочинців [9, с. 6].

Це може статися і тоді, коли жертва піддається раптовому нападу незнайомого їй насильника. Але найчастіше така ситуація складається, коли жертва має досить тривалі відносини з агресивною особою. Доречі, в уже згадуваній постанові Пленуму Верховного Суду України №5 від 30.05.2008 року зазначено, що жінка може бути визнана потерпілою особою від зґвалтування незалежно від її поведінки до вчинення злочину, способу життя, попередніх стосунків із суб'єктом злочину, зокрема перебування з ним у зареєстрованому шлюбі, проживання однією сім'єю

тощо (ч. 3 п. 1) [3]. Для цієї ситуації може бути характерною поведінка суб'єкта, коли він систематично завдає психологічних травм шляхом словесних образ, погроз, залякуванням, побоями. У такий спосіб формується психологічна залежність жертви, яка отримала назву навченої безпорадності. Формування поведінки вивченої безпорадності залежить від ряду факторів: переконаності людини в тому, що в процесі своєї діяльності вона не зможе вплинути на ситуацію, вирішити певне конкретне завдання, а також очікувань, що сформувалися в минулому досвіді. Домінуючою стає особистісна установка «я – жертва», яка відкладає свій відбиток на всю діяльність індивіда [8, с. 224]. Таким чином «навчена безпорадність» здійснює стимулюючий вплив на мотивацію злочинної поведінки – гвалтівник, сприймаючи безпомічність жертви і відчуваючи себе всевладним над нею, отримує додатковий стимул для насильства, обирає нові способи і місце його здійснення.

Наведена обставина вказує, що тривалі взаємовідносини потерпілої особи зі злочинцем породжують закономірні зв'язки з іншими елементами механізму вчинення зґвалтування, що повинно знаходити відображення у криміналістичній характеристиці цих злочинів. Вивчення слідчо-судової практики і проведених наукових досліджень показує, що значна частина зґвалтувань вчиняється стосовно жінок-потерпілих, які знаходилися у певних стосунках з насильником (були сусідами чи навіть членами однієї сім'ї, працювали на одному підприємстві чи разом навчалися). Тобто йдеться про ситуації, коли потерпіла особа добре знає гвалтівника (прізвище та ім'я, місце проживання, місце роботи чи навчання). Ця обставина, безумовно, має надзвичайно велике значення у криміналістичному аспекті. Адже у кримінальному провадженні виникає низка завдань, обумовлених саме цією обставиною, вирішення яких буває досить складним. У зв'язку з цим видається доцільною класифікація жінок – потерпілих від зґвалтування в залежності від наявності і характеру стосунків з насильником. За цією ознакою можуть бути виділені такі групи жінок – потерпілих.

1. Потерпілі, які не були знайомі зі злочинцем. Ця група жінок стає жертвою насильства з-за збігу певних негативних обставин, зазвичай, опинившись у небезпечному місці у темний час доби (поза населеним пунктом, у парку, на малолюдній вулиці тощо). Відтак, у таких ситуаціях фактично зустріч є випадковою зі злочинцем, який міг у такому місці цілеспрямовано вийти на «полювання» чи проводити дозвілля (вживати спиртні напої у компанії). Зґвалтування характеризується раптовим нападом, іноді з відносно тривалим переслідуванням жертви, застосуванням фізичного насильства (нанесення ударів з метою попередження чи подолання опору з її боку).

2. Потерпілі, які були знайомі зі злочинцем. Рівень знайомства може бути різним. За цією ознакою в цій групі можна виділити дві підгрупи, які суттєво відрізняються одна від одної:

а) *потерпілі, які познайомилися зі злочинцем напередодні зґвалтування* (зазвичай, це молоді недосвідчені дівчата, які необачно погоджуються на контакти з незнайомими чоловіками, наприклад, покататися на дорогому автомобілі, піти у гості, вживати спиртні напої і т.п.);

б) *потерпілі, які знаходилися зі злочинцем у тривалих стосунках* (родичі, сусіди, колеги з роботи чи навчання, друзі).

Для другої групи потерпілих характерними є ситуації, коли вони не чинять активного опору під впливом погроз з боку злочинця (злочинців), а місцем вчинення злочину часто є житло. Для досудового розслідування і судового розгляду характерною є ситуація, коли підозрюваний (обвинувачений) заявляє, що він розцінював поведінку жінки як згоду на статеві зносини.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що класифікація жінок-потерпілих від зґвалтування в залежності від наявності і характеру стосунків з насильником має ключове значення для визначення інших елементів криміналістичної характеристики цих злочинів (місце, час та обстановка вчинення, способи дій гвалтівника, сліди злочину тощо). Ступінь знайомства потерпілої і підозрюваного значною мірою обумовлює і тактичні завдання розслідування щодо встановлення ознак зґвалтування та обставин його вчинення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности / Зигмунд Фрейд. – Харьков: Изд-во «Фолио», 2009. – 240 с.
2. Вандышев В.В. Реализация взаимосвязей жертвы и преступника в раскрытии и расследовании насильственных преступлений: учебное пособие / В.В. Вандышев. – С.Пб.: Изд-во С.-Петербург. ВШ МВД России, 1992. – 114 с.
3. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 року №5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08>.
4. Hentig H. The Criminal and his Victim. Studies in the Sociobiology of Crime. Yale University Press, 1948. P. 406-408 (Цит. по: Квашиш В. Е. Основы виктимологии / В.Е. Квашиш. – М.: Юрид. лит., 1999. – 236 с.).
5. Ривман Д.В. Виктимологические факторы и профилактика преступлений: учеб. пособ. / Д.В. Ривман. – Ленинград, 1975. – 154 с.
6. Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини: Постанова Пленуму Верховного Суду від 27.03.92 р. №4 // Бюллетень законодавства і юридичної практики України. – №1. – 1995. – К.: Юрінком, 1995. – 472 с.
7. Закон об уголовном праве Израиля. Постатейный перевод с иврита на русский язык / Дорфман М. – Хайфа, 2010. – 253 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org>.
8. Христенко В.Е. Беспомощность пострадавшего в очаге чрезвычайной ситуации и жизненная установка личности быть жертвой / В.Е. Христенко, Д.С. Титаренко // Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія», 2011. – №981. – С. 222-225.
9. Андреев А.С. Взаимосвязи «жертвы и преступника» по делам об изнасилованиях, совершенных группой лиц / А.С. Андреев, Л.Н. Кийко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua>.
10. Кле, Мишель. Психология подростка: Психосексуальное развитие: пер. с фр. / Мишель Кле. – Москва: Педагогика, 1991. – 172 с.
11. Барбара де Анджелис Секреты о мужчинах, которые должна знать каждая женщина. – М., Издательский дом: Эксмо, Яуза, 2006. – 352 с.